

JOONI LÄÄNE-NIGULA MURRAKU KONSONANTISMIST

E. Põld

Eesti keele ring. Juhendaja dots. A. Kask

SISSEJUHATUS

Murrete uurimisel on suur tähtsus, sest murded aitavad selgitada keele ajalugu ja mõista keele arenemise seadusi. Territoriaalsed dialektid võivad saada rahvuskeelte aluseks. Eesti rahvuskeele aluseks on põhja-eesti keskmurre, kuid ka läänemurded on palju mõjutanud meie kirjakeele arengut, eriti 18. sajandist alates.

Lääne-nigula murrak kuulub läänemurrete rühma, selle põhjapoolsesse ossa. Kihelkonnast läheb läbi Haapsalu-Tallinna raudtee, mis eriti sel sajandil on hõlbustanud tihedat suhtlemist naabritega kesk-eesti ja saarte murrete aladelt. Üldiselt on siin murdeline kõne kadumas, sest kool, trükisõna ja raadio teevad oma töö ühiskeele juurutamiseks. Juba keskealised inimesed räägivad kirjakeelt ainult kerge murdelise varjundiga. Olen ise sündinud ja kasvanud Lääne-Nigulas ja pikemat aega jälginud sealset murrakut, seepärast osutus mul kergemaks leida vanemaid murdejooni.

Käesoleva tööga püüan anda lühikese deskriptiivse ülevaate lääne-nigula murraku konsonantismist.

I. KLUSIILID

1. SONA ALGUL

Sõna algul on klusiilid säilinud: *kaun, kibl, kuima, tazà, tgot-tama, perè*. Ka uuemates laenudes on sõnaalgulised helilised meediad asendatud helitute teenuisklusiilidega: *kinnä-zum, kññderal, tohter, pintsî-n, paçar*.

Liitsõnades on helilises naabruses põhisõna algav klusiil harilikult nõrgenenud meediaks, eriti kui liitsõna teine osa on kulunud: *kaeloõgod, tulègaho, mândi, ezmaba, gũnbu, äřjavãd* 'ristikhein'. Mõnedes liitsõnades on tekkinud liitumiskohal geminaat:

allaõppole, seõnaõppole, vällaõppole, tezeõppidi (kuid: *pahambidi*), samuti: *kaheõkkezi ~ kaheksi, kolmeõkkezi ~ kolmeksi*.

Esineb ka läänemeresoome keeltele omast sõnaalguliste klusiilide vaheldust teiste konsonantidega:

t--s- *vezl tilgõb; lehm jãpkih'ni, silgõb vël vähã; rohõ tirs ~ sirs 'ritsikas'; turkkima ~ surkkima, tiv (sm. siipã), teivãs (eL saivãs);*

t--n-: *tirẽ ~ nirẽ, tãkkẽs ~ nãkkẽs, lenã nũst ~ vella tũst;*

p--m-: *puttoõkkad ~ multoõkkad.*

k--v-: *kihvãd ~ vihvãd, kuõdament 'vundament'*

Laensõnadest *kalossid* ja *kamassid* kaob vanemate inimeste hääldamises rõhutu esimene silp ära ja öeldakse *loš'sid, maš'sid*.

Sõnaalguline konsonantühend esineb laenudes ja onomato-poeetilistes ning deskriptiivsetes sõnades: *klãs, kloppima, krãt' 'pisuhãnd', krãtsima, plittã, plãrizema, preõwã, pracizev ~ racizev, trehtel, trẽmel 'pitsãaris naiste mũtsil', trallima*. Kuid selle kõrval on paljudes hiljuti keelde tulnud laensõnades säilinud sõnaalgulisest konsonantühendist ainult viimane komponent: *sek' 'tõekk', siste·rn, siõk, trãt, sirkkel, vaš' 'kvass', timmima, kandã·l*.

Üksikutel juhtudel võib kuulda hääldamises konsonantühendit, mis on tekkinud ületaotluse teel: *kromp' 'ronk', lumẽ kribemed, raõta krehvõd (alamsaksa ref), kuid. rullima*.

2. KLUSIILID JA NENDE NÕRGAD VASTED SÕNA SEES

a) Silbi algul

Pearõhulise silbi vokaali ja diftongi järel

Algupäraseid klusiilid *k, t, p* on selles asendis arenenud poolhelituiks meediaiks. Algselt kinnises silbis oletatavad nõrgad vasted *γ, δ, β* on kas kadunud või esineb nende asemel *j* või *v*.

Lühikese vokaali järel on tugevas astmes meedia ja nõrgas astmes kadu: *vacõ:vaõ (<*vako:*vayõn), vigã:veã, lucema:loẽn, tubã:toãs*. Paralleelsed vormid esinevad juhtudel, nagu: *padã:pãd ~ paẽãd, seãdã:seãd ~ seẽãd*.

Pika vokaali ja diftongi järel on areng olnud sama: *rãg:raõd, sãgima:saẽn, leũg:leũwãd, seũdma:seũwãb, poẽg:poã ~ poẽã, aẽd:ã ~ aẽã*. Mõnikord esineb ka *j*: *peijõd (<*peiyõt), leiãn, lijãn*. Spirant *β* on harilikult esindatud *v*-ga: *ãvã pũ (<*hãβãn), leiãd, viivittama*.

Eespool kirjeldatud arengust on rida kõrvalekaldumisi geminatsiooni, kadude ja astmeüldistuste näol. Algupärase geminaadiga rühma (*rikas*-tüüpi) on läinud järgnevad viis sõna: *rukki, akkẽ, ikkẽ, tekkẽ, õkkãs*. Geminatsiooni näeme ka illatiivis: *kokko*

(<*kokonon), lakke, vette, tuppa, mis on tekkinud *h* kao tagajärjel. Ka teiste spirantide kadu võib tekitada geminatsiooni: *kotto* (<*kotoda), *takka*. Omapärane on *magama*-sõna preesens: *maḱkân*, *maḱkâd*, *maḱkāv*, *maḱkame* jne. Kuid teised sõnad, mis ka sageli esinevad läänemurdes geminaadilistena, on Lääne-Nigulas klusiili kaoga, näit.: *soëv*, *loëv*, *poëv*.

Klusiil on kadunud mõnes sõnas: *tainàs* (sm. *taikina*), *peimes* ja *vânc*, kus on toimunud *n* ja *c* metatees. Foneetilistel põhjustel on *t* kadunud *hüüdma*-tüübi *nud*-partitsiibist: *ülnd*, *oïnd*, *jeünd*, *teänd*, *leïnd*.

Nõrga astme konsonant on üldistunud sõnades: *tîv* 'tiib', *âv* 'haab', *teivad*, *kaëvama* 'kaebama', *vîvima*. Tugev aste on üldistunud paljudes sõnades: *jägân*, *nagïd*, *mâdâ*, *pidë*, *pidôl*, *tevêd*, *ubâd*, *kubôd* jt. Ka *tege*ma-tüübi imperfektis: *teoïn* (<*teyin), *nâgîn*.

Sageli esineb oodatava spirandi kao asemel meedia vormitunnusena, näit.: *mâdë* (<*mâden), *pûdë*, *sâda*, *kêda*, *ei tôda*.

Sõnades *rahë* (<*rayeh) ja *taholene* (<*taþoillinen) asendab spirante *h*. Sõnas *tahâ* on *mahâ*- illatiivi eeskujul *h*.

Pearõhulise silbi nasaali ja liikvida järel

Selles naabruses on klusiilid arenenud vastavateks meediateks. *ng*-ühend esineb vältevahelduses: *kiḱç:kiḱçâd*, *kaḱçâs:kaḱçad*, *tîḱçima:tîḱçoïn*. *nd* on assimileerunud *ñn*-ks nõrgas astmes lühikese vokaali järel: *kâñd:kâñnò*, *liñd:liñnò*, *süñdima:süñnîtama*. Pika vokaali järel esineb *n*. *pênâr*, *kônâl*. *mb* > *mm* nõrgas astmes: *aïmmostav*, *laïmmâs*, *aïmmâs*, *saïmmâs*, *teïmmatta*.

Liikvidate järel on klusiilide nõrgad vasted kas assimileerunud eelneva häälikuga: *kûlç:kûlletti*, *jâlç:jälled*, *sild:sillâd*, *olla*, *surra*, *keḱrêd* või on klusiili nõrk vaste kadunud: *jalâd* (<*jalçat), *salat-ta*, *sulil*, *kêlân*, *ûrês* 'uure', *kêrôd*, *põrê*. *ç*-spirandi asemel võib esineda eesvokaalide ees ka *j* *âçjâd* (<*hâryât), *mâçjaks*, *sâçjêd*. Spirant *þ* esineb liikvida järel *v* kujul *âlçâd* (<*halçat), *talçâd*, *vaḱvâs*, *tuḱvâs*, *keḱvettama*.

Üldise arenguga võrreldes on lääne-nigula murrakus mõningaid erijooni. Klusiili kadu esineb *küüs*-tüübi illatiivis: *kûlne*, *kâne*, *lâne*. Nende sõnade murdeline nominatiiv on: *kûïn*, *kân*, *lân*. Nähtavasti on siin eeskju andnud *joon*-tüüp, millel on häälikuarengu seisukohalt ootuspärased illatiivid: *jône*, *sône*, *tûle*, *âre*, *jûre*. Murde iseärasuseks on veel see, et nõrga astme eeskujul esineb assimilatsioon ka tugeva astme vormides: *laïmmâd*, *aïmmâd*, *saïmmâd*, *teïmmama*, *viïm* 'vimb'

Tugevaastmelise inessiivi tõttu on püsinud mediaklusiil seal,

kus ootaks selle kadu, näit.: *jalgas, orgos, ärges* 'härgade karjas', *nõrgos*.

Meediaklusiil on pikenenud sisekao tõttu helitusse naabruses sattudes: *antsin, küntsid, süntsad, kültsed, murtsin, tuntko, umpseed, jalksi, kärpseed*. Pikenemine esineb ka paaris üksiksõnas: *rihk* 'ring', *rihki keima, sohkkima*.

Nõrga astme konsonant on üldistunud sõnades: *alv* 'halb', *talv, kolvama* 'kõlbama', *kurv* 'kurb', *ker'v ovò, turvad* 'turbad', *varvad, kervema, urv* 'urb'

Pearõhulise silbi järel helitus naabruses

Tugevas astmes on klusiilid helitus naabruses püsinud, nõrgas astmes esineb kadu (*sk-, hk-, ht-*ühendites):

*-sk- : *-sy- > -sk- : -s- : *käšk:käzòD, lĩšk:lĩzòD, laĩšk:laězà*.

*-hk- : *-hy- > -hk- : -h- : *nahk:nahàD, vihk:vihòD, ähkima:ähln*.

*-ht- : *-hd- > -ht- : -h- : *leh̄t:lehèD, vah̄t:vahò, tah̄tma:tahàn*.

Teised konsonantühendid on vältevahelduses: *mušt:muštà, rāštad:rāštàs, mü.s:mütsi, seškoma:seškòn, laps:lapsèD*.

Võrdlemisi sirgjoonelisest arengust on ainult paar kõrvalekaldumist. Erandlik areng on sõna *kāškima* preesensis, kus *sy* on muutunud *šs-ks*: *kāš'sin, kāš'sib, kāš'sime, kāš'kivad*. Selle eeskujul moodustatakse ka *kūsima* olevik: *kūš'sin, kūš'sid, kūš'sib, kūš'sitte, kūš'sivad*.

sk- ja *st-*ühendist kaob hääldamisel klusiil: *lašsin, kāšsin, kešmine, kešnādali, kašsin, ošsin, pišsin* 'pistsin', *jušku* 'just kui', *ošnd, pišnd*.

Kaasrõhulise silbi järel

Ka siin nagu pearõhulise silbi järelgi on alapärased klusiilid muutunud vastavateks meediateks helilises naabruses. Selles positioonis saame neid jälgida vorme moodustavates sufiksites.

Kāskivas kõneviisis on *-k-* > *-g-*: *kazvattago* (<*kasvattakohon), *parandago, lah̄kogo*. Ainsuse ja mitmuse partitiivis on *t* > *D*: *paramad, paramid, kibedad, kibedud, valged, valgid, obozid, varezid, lammod, kaḡgod*. Oleviku 3. pöördes on *-p-* arenenud *-B-*ks: *paraneB* (<*paranepi), *ūt̄leb, r̄toleb* ja vastavas mitmuse vormis on algsest kinnise silbi *β*-spirandi asemel *v*: *parandavad* (<*parantaβat), *valettavad, peļgavad*. Komparatiivis on *p* vaste kadunud: *ilozam* (<*iloisampi), *ilozamad* (<*iloisambat), *valgem, valgemad*. *da-*infinitiivis on vormitunnusena püsinud *D* oodatava spirandi kao asemel: *kiřjottada, aḡmostada, aēgottades*.

Vaadeldava murraku erinevuseks kirjakeelest tuleb pidada seda, et siin on mitmuse omastavas *D* kaasrõhulise silbi järel, kuna kirjakeeles on *tte sūremade, luzikkade, valgede, peḡmede*.

Helilises naabruses on klusiilid arenenud meediateks: *kuniŋgas, tomiŋgas, piŋkenɔv, kahelɔa*. Partitiivis ja ablatiivis on oodatava meedia asemel teenuisklusiil: *aŋkent* (<*aŋkenta), *veŋtit, sūdant, azel, peŋmel*.

Helitus naabruses on klusiilid püsinud muutumatutena: *karašk, unostama, mālestama, kaŋništ, muštast, laŋmaste* jne. Algupärane *ht* on muutunud *ŋt*-ks: *valettama* (<*valehtamahen), *kiljattama, aŋgattama*.

Klusiilide nõrgad vasted on teise silbi järel arenenud kahel viisil: 1) aluskeeles oletatav spirant on kadunud või 2) spiranti esindab meediaklusiil, peamiselt vormitunnustes. Käesolevas lühikeses ülevaates puudutan vaid neid juhte, mis erinevad ühiskeelest.

Mõnedes nimisõnades, kus oletatakse γ -spirandi esinemist tüves, on lääne-nigula murrakus -g- või -kk- *kadagas* (<*kataya), *pihelgas* (<*pihlaya-), *kaŋaŋkas* (<*kajaya-), *jalaŋkas*.

Mitmusē omastavas esineb dentaalspirandi kadu rohkem kui ühiskeeles: *jalge* (<*jalkaden), *arŋega, silme vahel, reŋde al* 'rindade all', *poŋega kanā, lōme seŋmōd, mokke oŋsašt, sukkega, laude, seŋme ~ sermede, külme ~ külmade, laŋsēd on ubēs* 'ubade põllul' jt. e-mitmus on siiski kaduv nähtus ja esineb veel vanemate inimete kõnes teatavates väljendites.

Spirant β esineb rõhutu silbi järel üldiselt *v* kujul: *nāikse tulevad, nād nāgevad*. Oleviku kesksõna tarvitatakse ainult teatavates ühendites: *seizev vezi, sōdav sēn, jōdav vīn, vērev kibī ~ kivi, jādav azi, liŋdav madū*.

b) Üksikklusiilid silbi lõpul

Helilise konsonandi ees olev silbilõpuline klusiil on olnud astmevahelduses. Vaadeldavas murrakus on üldistunud kord tugeva astme vorm klusiiliga, mis võtab osa hiljem tekkinud vältevaheldusest, kord nõrga astme vorm, kus klusiili nõrk vaste on vokaliseerunud.

-tr-, -tj-, -tv-ühendites on tugeva astme üldistus *aɪR:adrā, nɛɪR:nɛɔrā, uɔi:uɔjā, paɔi:paɔjā, laɪv:ladvā, lɛ.v:lɛɔvā*. Mõnedes antud sõnades võib nominatiiv olla ka švaavokaaliga: *adēr, peɔdēr, tedēr, nɛɔdēr, lɛɔdēr*. Samuti on tugev aste üldistunud -pl-, -pr-, -pj-ühendites: *liɪl:liɪlɛ, kuɪl:kuɪlōd, ruɪlā, ablɛ, seɔbēr, abrās, peɔr:peɔrɛd, kaɔi:kaɔjā, luɔi, kuɔjās, keɔjā* 'kerge'

k-ühendites on aga nõrk aste üldistunud (-*ɣl-, -*ɣr-, -*ɣj-, -*ɣn-). ja silbilõpuline spirant on vokaliseerunud: *kaɛl:kaɛlā* (<*kaɣlan), *naɛlād, nɛɛl, naɪrēs* (<*naɣris), *kaērād, laɪ:laijā* (<*laɣjan), *vaijād, nālnɔ* (<*nāɣnūt), *teɪnɔ, siunama*.

Helitu konsonandi ees *ks-*, *ts-*, *ps-*ühendites esineb klusiil eesti keelele omases vältevahelduses: *uks:uksè*, *maksma:maksàn*, *meis:meisà*, *laps:lapsèd*. *ks*-noomenites on *ks* püsinud ainult üksikutes sõnades: *èeksed*, *veinnaksed*, *neòksed*, *omaksed*, *jüksed*, *liännaksed*, *vañrokse* ~ *vañrokse rehmàd* 'hobuse rakmete osa' Muudel juhtudel on püsinud ainult *s*: *varezed*, *kattozel*, *jalazed*, *kälzed*, *jänezed*.

Sõna *jooksuma* on murrakus kaotanud *k* ja esineb kujul: *jõzma*, *jõzèn*, *jõzò aèg*, *jõzja*, *jõzis*.

Paaris *ne-lõpulis*es sõnas võib kuulda veel *ts*: *jalàd ò sañnañsed* 'haiged', *kañjatsed*, *pehatse tål*. Üldiselt on ainult *s*: *vezized*, *saòzed ilmàd*, *kollazed*, *villazed* ~ *viltse*d.

c) Kolme konsonandi ühendid

Algupärase kolmikkonsonandiga sõnades *oder* ja *ketrama* on üldistunud tugevaastmeline vorm: *otr* ~ *odèr* ja *kedrama*, *kedràn*. Teised kolmikkonsonandid on hiljem tekkinud ja esinevad vältevahelduses: *koñks:koñksò*, *tañts:tañtsòd*, *malts:maltsàd*, *virt:s:virt-sane*, *komp:s:kompòd* jt.

d) Geminaatklusiilid ja nende astmevaheldus

Lühikese pearõhulise silbi järel pikk geminaat vaheldub lühikese geminaadiga, olenedes sellest, kas teine silp oli algselt lah-tine või kinnine: *lukko* (<**lukkoda*):*lučkò* (<**lučkòñ*), *raittàs:raittad*, *eppima:eppin*. Sõna lõpul on pikk geminaat kujunenud pikaks klusiiliks: *luķ*, *pať*, *sař*.

Pika pearõhulise silbi järel poolpikk geminaat vaheldub vastava meediaga: *lõkka:lõcàd*, *rākkima:rāgìn*, *lautta:laüdàd*, *kerppo:keřbòd*. Lõpukao tõttu sõna lõppu jäänud geminaat moodustab pool-pika klusiili: *lõķ*, *lāť*, *rõř*.

Erandina üldreeglist esineb poolpikk geminaat pika silbi järel: 1) tugevaastmelises inessiivis: *pāttis*, *lauttas*, *nurkkas*; 2) abessiivis: *mātta*, *peatta* ja 3) mitmuse 2. pöördes: *sätte*, *tõtte*, *jätte*. Mitmuse genitiivis esineb meedia: *sürdè*, *üde*, *koërdè*, *naëlde*, *seindè*. Ka sõna *kartul* on meediaga: *kařdòl*, *kařdoli*, *kařdolid*.

Kaasrõhulise silbi järel on geminaatklusiil ainult liidetes ja geminaadi vaheldus sarnaneb lühikese pearõhulise silbi järel esi-neva vaheldusega: *kuredik:kurediķko* 'aganik', *pelettikko:pelettikko*, *vastastikko*.

Ilmaütleva käände lõpp *-ta* ja karitiiv-adjektiivi lõpp *-tu* esinevad lühikese geminaadiga ilma vahelduseta: *ilmà tånamaťta*, *ärà àndmaťta*, *òlimañtomad inimezed*. Sama on ka mitmuse 2. pöördes: *parandaťte*, *kiřjoťtaťte*.

Teise silbi järel näeme ainult lühikest geminaati: *laṣṣokke*, *māzikkas*, *kuēvattav*, *ḱülleṭṭi*. Erandlik on *kaotama*-tüübi nud-partitsiip: *kaḍḍāṇḍ*, *vaḍḍāṇḍ*, *laḍḍāṇḍ*, *jaḍḍāṇḍ*.

3. KLUSIILID SÕNA LÕPUL

Sõna lõpul on esinenud *k* ja *t*. Sõnalõpuline *k* on kadunud igast vormist, kus ta omal ajal esines: *kaštē*, *ūṣṣē*, *aš'satta*, *seṇi*, *pārani*, *sāda*, *aḱkaṭṭa*, *aṇṇa*, *ā tē*, *ei kaṇṇatta*, *sōmē*, *tuleṭṭe*, *kēgi* ~ *kiški*, *tulepki*, *koḍō* ~ *koḷō*, *sīja*, *seṇṇa*, *viḱḱattica*.

Algupärane sõnalõpuline *t* on muutunud *D*-ks: 1) mitmuse nimetavas: *sōḍ*, *meṣṣāḍ*, *inimezed*; 2) ainsuse 2. ja mitmuse 3. pöördes: *sa sād*, *veṭṭāḍ*, *kiṛṇjōṭṭāḍ*; *nāḍ tōvāḍ*, *veṭṭavāḍ*, 3) nud-kesksõnas: *keiṇḍ*, *kazōṇḍ*, *teṃmāṇḍ* ja sõnas *nūūd:nūiḍ* (<**nūyūt*). Sõna *ḍlu* esineb *t*-ga: *ḷlot*. Teistest *t*-lõpulistest sõnadest on *t* kadunud: *kāṭ'ki*, *neiṭsi*, *ḷeṇṇā*.

II. SPIRANDID

s

Sõna algul on *s* püsinud: *saṛ'v*, *silṃ*, *sūdā*. Mõnes liitsõnas on *s* gemineerunud: *poṭ'tiṣṣeṣ*, *teḷḷaṣṣeṣ*, *kiṇṇiṣṣeṣ*, *kureṣṣāre*.

Sõna sees intervokaalses asendis kuuldu üksik-*s* nõrgemana: *peṣā*, *kūzima*, *punazed*. Silbilõpuline *s* esineb vältevahelduses: *raṣv:raṣvane*, *muṣt:muṣtā*, *peṣṣad:peṣṣās*. Sõnad, milledes algsest *-ti-* on muutunud *si-*ks, vaheldub *-rs-: -rr-: vaṣs:vaṣṣe* (<**var-ti*>**varsi*>*vaṣs*), *paṣs:paṣṣe*.

Algupärane geminaat-*s* on vältevahelduses nagu klusiilidki. Lühikese silbi järel: *kaṣṣi:kaṣ'siḍ*, *pūṣ:pūṣsi* ja pika silbi järel: *kaṣṣ:kaṣṣiḷi*, *poissi:poṣṣiḷi*.

Sõna lõpul on *s* püsinud: *laṃmās*, *keṣvēs*, *aṣmās*.

h

Vaadeldavas murrakus on *h* sõna algult kadunud: *abrās*, *uṭ*, *omalaḍ* 'humalad', *eṣmōs* 'hirmus'

Sõna sees on *h* üldiselt säilinud: *lihā*, *rahā*, *kōhima*, *suhō* (<**sūheṇ*), *rehē*. *h* kadu esineb üksikutel juhtudel, näiteks *lēniṣ* 'leheline' ja *mehed*-sõnast, kui see on liitsõna teise osana kulunud: *kāḷimeḍ*, *teōmeḍ*. Sekundaarseks võib arvata *h* teket sõnades: *jāhi* 'jāi' *eṣne peḷḷeṭṭos*, *peḷḷeṭṭama* ~ *peleṭṭama*. Diftongi järel on *h* vahetanud koha diftongi järelkomponendiga: *jaḷvattama* (<**jauha-*), *jeḷvikkas* (<**jouhi-*), *jahō*, *lahjā*. *nh-*, *lh-*, *rh-*ühenditest on silbi-*h* alguline *h* kadunud: *vanā* (<**vanha*), *sulane*, *karō*. Silbilõpuline *h* on konsonantühendites püsinud: *maḥḷ*, *leḥṃ*, *aḷvattēma*, *paṭṭoma*,

reht ahtma. Kaugemal sõnas on *h* kadunud igast vormist: *perešt*, *tuppa*, *aõdma*, *laõmmad*, *tõdi*.

Teise silbi järel on *ht* muutunud *st*-ks sõnades: *unostama* (<*unohta-), *minestama*, *imestama*. Momentaanides esineb *ht* asemel *tt*: *kõhattama*, *iõnattama*.

Sõnalõpuline *h* on kadunud: *perè* (<*pereh), *venè*, *murè*.

III. NASAALID

n

Sõnaalguline *n* on püsinud: *naõmäs*, *nõl*, *nummer*.

Sõna sees esineb *n* nii pearõhulise silbi järel kui ka kaugemal: *kanà*, *liõd*, *rãõn*, *laõn*.

Algupärase *ns*-ühendis on *n* vokaliseerunud: *peõzäs* (<*pen-sas), *mãziõkkas* (sm. *mansikka*), *eõnès* (sm. *onsi*), *kolmäs* (<*kol-mansi), *seitsmes*. Kuid *kaas*-tüüpi sõnade nominatiivis esineb genitiivi mõjul *n*: *kãn*, *küõn*, *lãn*, *lãn*.

Geminaat-*n* esineb lühikese esimese silbi järel vältevahelduses: *liõna:liõnãd*, *kiõ'ni:kiõõnõttama*. Selles asendis on mõnes sõnas geminaadi asemel üksik-*n* *kunì* (<*kunnik), *seõnì* (<*sennik), *seõnik*, *unìk*, *kaniõkkas*. Pika esimese silbi järel ja järgsilpides on geminaat-*n* muutunud üksikkonsonandiks: *mãni* (<*mãnnik), *sõni*, *tae-vani*, *teõmãnd*.

Sõnalõpuline *n* on esinenud paljudel juhtudel ja on praegu igalt poolt kadunud. Genitiivi *n* esineb veel ainult rudimentaarselt liitsõnas *mãndi* 'maantee' Sõnalõpuline *n* püsib ka kindla kõneviisi oleviku 1. pöördes: *sõõn*, *tulõn*, *parandõn*, kus tal on kindel morfoloogiline ülesanne.

η (*õk*, *õg*)

Velaar-palataalne nasaal *η* esineb ainult koos homoorgaanse klusiiliga. Esimese silbi järel on *õg* vältevahelduses: *kaõgad:kaõgãs*, *uõgãs:uõkkasse*, *saõg*, *liõk*, *riõk*. Mõnedes sõnades on *-õg->-g-* teise silbi järel: *meõigad*, *tomigad* ~ *tomõõgad*, *kunigas* ~ *kunõõgas*.

m

m on püsinud sõna algul, sees ja lõpul: *merì*, *maõsma*, *küõm*, *viõm*, *leõm*, *tuõm*. Murraku omapärana tuleb märkida, et *m* esineb karitiiv-adjektiivide ja järgarvude tüves: *eõõnõttõmad*, *õõlõttõmad*, *vãõttõmad*, *kolmandõma*, *nõõllandõma*. *süda*-tüüpi sõnades on harilikult *m*: *südamed*, *udemed*, *avemed*. Paaris sõnas on *m* kadu: *varèd* 'varemed', *riõpsed* 'ripsmed'

Geminaat-*m* esineb vältevahelduses: *ämmä:ämma, saṁ:saṁ-mòd*. Sekundaarne geminaat-*m*: *tuṁmèd 'tuumad', aṁmei, saṁmei, iṁmò 'himu', seṁminār, kaṁmèl 'kaamel'*

IV. LIKVIDAD

l

l esineb sõna algul, sees ja lõpul: *laçè, lillèd, külà, sūrèl, toḥl, maḥl*.

l asemel on *n* mõnes sõnas: *lènìs 'leelis', leìn 'leil', päḥkled (V päḥknä?)*, *kamṣol 'kampsun', kurinad 'kurilad'* Esineb veel *l* vaheldust *r*-ga: *ämrik ~ ämlìk, korttel ~ kortter*.

Geminaat-*l* on vältevahelduses: *kallìs:kallì, kol:kollì, sallì-ma:ei sallì*. Esimese pika silbi järel ja kaugemal sõnas on algupärane geminaat-*l* muutunud üksik-*l*-ks: *tòle (<*tòllen)*, *mòle 'minule', sòle 'sinule', kanale, paremal*. Sekundaarne geminaat esineb mõnes sõnas: *tillevoñ, tillègram, kuid: mulikkas, talìn 'Tallinn'*

r

Üldiselt esineb *r* igas positsioonis: *revà 'rida', kraṁpì karà, pizàr*. Silbilõpuline *r* võtab osa vältevaheldusest: *koṛ'v:koṛ'vìd, sg'ṁ:sg'ṁmega*. Hilisemates laenudes on *r* asemel mõnikord *l* või *n*: *kärnel* (sks. Gärtner), *kallidor, treḥtel, korttel, treijjal, trükkal*.

Geminaat-*r* esineb harva, peamiselt laenudes ja onomatopoeetilistes sõnades: *naṛ':naṛrì, vuṛ, nurro lõma*. Pika esimese silbi järel on assimilatsioonil teel saadud geminaat-*r* lühenenud: *māre (<*māre < *mārdek)*. Sekundaarne geminaat: *āriṁtama, kārrò, vaṛrokkas*.

V. POOLVOKAALID

j

Sõnaalguline *j* on üldiselt säilinud: *jalc, jänès, jecì. j* kadu esineb sõnuti: *üttema (aga juṁlos), ehmatṁtama (aga: jahmatṁtama), übà (sm. jyvà)*. Hiljem on tekkinud sõna algusesse *j* sõnas *jük-seḍ (<*hiḥbukset)*.

Sõna sees madalate vokaalide vahel on *j* madaldunud *è*-ks: *ma,èà, a,èà, pu,èò, èṁpetta,èa*.

Geminaat-*j* on vältevahelduses: *laija (<*lajja):lajjàd, maijàs maijap*.

Konsonantide järel on *j* üldiselt püsinud: *kaṛjòs, kurja, aš'jàd, koš'jàd. lj*-ühendis aga on toimunud assimilatsioon *vällas, allàs, nallakkas. hj*-ühendis nõrgas astmes võib *j* kaduda: *ahjòd ~ ahòd, peḥjà ~ peḥà, ohjàd ~ ohàd. i* ja *e* ees on *j* kadu harilik: *kozilane (<*kosjilainen), süliṁtama, nülìn, udìma, ohelik, vahè*.

Lõpukao tõttu sõna lõppu sattunud $j > i$: *nalì* (< **nalja*), *kari*, *azi*, *pehl*.

Sõna algul esineb v : *vâlima* 'pesu rullima', *võdilene*, *veřmès*. Mõne sõna algult on v kadunud: *õlmed* 'tööriist puunõu seest libistamiseks; seesmised valud', *õlima* 'noaga lõikama', *uhè meğğâd* 'võhumõõgad', *ok* ~ *vočkì*. *ok* on juba elavast keelest kadunud.

Sõna sees intervokaalses asendis on v üldiselt olemas: *pāvâd*, *vaēvalene*, *lauzovad*, *panevad*. Kuid labiaalvokaali eest on niisasti algupärane v kui ka β -spirandist tekkinud v kadunud: *teotta*, *leò* (sm. *leitvo*), *neù* (sm. *neuvo*), *aùs*, *pâikke*, *pâllene*, *vâimes*, *kaošt* 'kaevust', *peà aļjò*, *tûlgâs*, *jûksev* (< **hiβokset*), *toà*. Ka muudel juhtudel on võinud v kaduda mõnedes sõnades: *suì* 'suvi', *tui*, *sau* 'savi', *kuìma*.

Antud murrakule omapäraseks jooneks on v asemel β esinemine, mida leidub veel üksikutes sõnades: *keβâ*, *kibì*, *üβâ* (sm. *jyvâ*), *keβade*, *keβèr*, *kabâl*, *tânabo*. Astmevahelduslikes sõnades on tupevas astmes β , nõrgas v : *kuìβ*:*koēvâd*, *peìβ*:*peìvè*.

Konsonantide järel on v püsinud: *sâivèd*, *val'vačkâs* 'hele tarvis', *keřvâd*, *jehvèd*, *aņvenas*, *rašvane*, *lepvâl*. Konsonandi järelt kaob v sageli, eriti labiaalvokaali eest: *paloma* (< **palvoma*-), *kûlima*, *kûlimit*, *ulòβ*, *sâlispuv* 'kaevu rakked', *peìl*, *talì*, *arò*, *aroldane*, *suròβ*, *terèttama*, *karone* 'karvane', *sârikkad*, *kahâ* (vrd. *kañv*), *jahoma*, *jahò*, *kazoma*, *kazoga* 'kasvuga'

Sõna lõpul ei ole algselt v olnud, on sinna sattunud lõpukao tõttu: *liv*, *lâv* 'lävi', *jârv*, *odâv*, *edèv*, *latv*, *râšv*, *leťv*. Paaris sõnas on ka sõnalõpuline v kadunud: *palâ*, *pâ* 'päev'

VI. KONSONANTIDE PALATALISATSIOON

Palatalisatsiooni suhtes on lääne-nigula murrak ühiskeelele lähedane. Üldiselt esineb siin märksa vähem muljeerimist kui kirjakeeles. Mõnedes külades, mis asuvad Martna kihelkonna naabruses (Võntküla, Kirimäe) räägitakse „laialt”, s. t. ilma palataliseerimata: *roť lâks kotti*, *seì kottì soppì katki*, *sìs olì se kòť valmis*. *kaš seì rottì ä*.

Oma iseloomult on palatalisatsioon regressiivne, s. t. et t , d , s , n , l , r järel olev i või j mõjustavad eelnevate häälikute moodustamist.

Lühikese vokaali järel esinev üksikkonsonant palataliseerub siis, kui ta järgneb eesvokaalile: *vilì*, *tâdì*, *lûdì*, *vežì*, kuid: *venìβ*, *sinine*. Tagavokaalile järgnev konsonant harilikult ei palataliseeru või on väga nõrgalt muljeeritud: *padì*, *azi*, *tulì*, *vallìβ*.

Pikkade ees- ja tagavokaalide järel ei ole palatalisatsiooni: *tòl*, *tòlìd*, *sân*, *sânìd*, *kòlìd*, *sìd*, *sìdì*, *sìl*, *sìlìd*, *klâs*.

Geminaatidel palataliseerub eelkomponent nii ees- kui tagavokaalide järel: *mu'ťtì*, *latťi*, *veťtis*, *kaš'sìd*, *taš'sima*, *oñ*, *pañnì*,

jeñnib, kallis, sallima, al̄. Geminaat-*r* ei ole alati palataliseerunud: *nař, aga: nařrima.*

Konsonantühendis palataliseerub esimene komponent: *palķ, valmis, pilķ.* Algselt nominatiivis *l*-lõpulised, kuid *e*-tüvelised sõnad on palataliseerunud ainult nominatiivis: *seļm:seļmēs, peļv:peļvēd, eļg:eļēd.*

Näiteid teiste konsonantide kohta: *kařt, kařk, pūřti, kaķi, kuřsikkas, koņdōd, aņtsin, eņdine.* *r* puhul on tugevas astmes palatalisatsioon, nõrgas astmes ei ole: *pařt,:pařdōd, seļ'm:seļmē, kuřk:kuřgōd, teřs:teřrēd, pařs:pařrēd.*

Ka *j* nagu *i* mõjub eelnevale dentaalile muljeerivalt: *pađ-jāđ:pađja, uđjāđ:uđja, ařjāđ:ařjo, kořjāđ, keřķjāđ, jūļjus.* Assimilatsiooni või *j* kao puhul esineb samuti palatalisatsioon: *paļlo, vālla, illā, naļlaķķas, ařsāđ, kořsāđ, ařtāđ, luřtāđ.*

Jäljendavas ehk lastekeelses palatalisatsioonis ei ole *i* ega *j* mõju, vaid hääldatakse muljeeritult, et anda kõnele hellitavat varjundit: *mužō, tillō, kuřsottama, tuđoma, pužō, noř'sō, mař'tō, ařs.*

KOKKUVÖTE

Allpool võtame kokku tähtsamad erijooned, mis iseloomustavad lääne-nigula murraku konsonantismi.

1. Astmevahelduses paistab silma tugev inessiivi tüvi, mille tõttu klusiilide areng on ühiskeelest erinev: *jalgas, lauttas, nurkkas, metsas.* Oleviku 3. pöördes on aga ootuspärane tugev aste: *tegevad, nägevad, tahtvad.* On veel rida tugeva astme konsonandi üldistusi: *tebēd, uvāđ, ladōd, lugōd* ja nõrga astme konsonandi üldistusi: *tiv 'tiib', aļv 'halb', kolvama 'kõlbama', vařvad.*

2. Klusiilide häälikuseadusliku arengu tulemusena esineb *d* partitiivis (ühiskeeles *-t*): *tugevad, rāmattođ, eņpeřtaēđ.* Illatiivis on ootuspärane klusiilita vorm: *jōne, tūle, āre.*

3. Iseloomulik on dentaalspirandi kadu 2. silbi järelt mitmuse genitiivis, mis moodustab läänemurdeile omase *e*-mitmuse: *jalge, āřgega, silme.*

4. Klusiilide assimilatsioon sõnades: *laņmad, aņmad, sammad, teņmama* ja *ř* assimilatsioon *kāřkima* sõna preesensis: *kūřřin, kāřsib, kāřsime*, mille eeskujul on moodustatud: *kūřřin, kūřsib* jne.

5. Geminaatsioon sõna *magama* preesensis: *maķķān, maķķāđ, maķķāv, maķķame* jne.

6. *ks*-noomenite tüves on mõnel juhul püsinud *ks*: *eķkses, veņņakses, neķkses, omakses, jūkses, liņņakses, vařrokses.*

7. Mõnede *ne*-sõnade tüves on *ts*: *jalāđ ō sařnatsēđ 'haiged', kařjatsēđ, pehatse tūl, viltēđ, koltsēđ.*

8. Sõnaalgulist *h*-d ei hääldata: *alè* 'hale', *uI*, *omalad* 'humalad'

9. *ht*-ühend on esindatud 2. silbi järel mõnedes sõnades *st*-ga: *unostama*, *imestama* ja momentaanides *tt*-ga: *aũgattama*, *iřnařtama*.

10. Karitiiv-adjektiivide ja järgarvude tüves esineb *m*: *vãtti-mad*, *õlettomad*, *kolmandama*, *vijendama*.

11. Sekundaarseid geminaate esineb nasaalide ja liikvidate osas: *tuřmẽd*, *iřmõ*, *ařmet*, *tillevoř*, *tillegram*, *kãřrõ*, *vařroķkas*. Kuid sellele vastupidiselt on geminaadilistes sõnades üksikkonsonant: *senik*, *unik*, *kaniķkas*, *mulikķkas*, *talĩn*.

12. *j* on kaldunud *e* poole madalate vokaalide vahel: *maqẽa*, *qẽav*, *po,ẽad*, *eřpettqẽa*.

13. *lj*-ühendis on assimilatsioon: *allàs*, *vãlla*, *pallad*.

14. *v* asemel *v* üksiksõnades: *ķẽvã*, *kivĩ*, *ķẽvẽr*, *ķevade*, *ķavãl*, *ķuĩv:ķuẽvã*.

15. *v* kadu sõnuti. *õlmed*, *sui*, *tui*, *saũ*, *ķuĩma*, *ķuĩllma*, *tali*, *ķarone*, *ķazoga* 'kasvuga', *palã*, *pã* 'päev'

16. Palatalisatsiooni esineb piiratult. Mõnedes küldes puudub palatalisatsioon: *ķaš*, *ķoř*, *pař*, *tollĩ*.

НЕКОТОРЫЕ ЧЕРТЫ КОНСОНАНТИЗМА ГОВОРА ЛЯЭНЕ-НИГОЛА

Э. Пылд

Кружок эстонского языка. Руководитель доц. А. Каск

Резюме

Говор Ляэне-нигола относится к говорам северной части западного диалекта эстонского языка. Западные говоры тесно связаны с соседним средне-эстонским диалектом, лёгшим в основу литературного эстонского языка, и поэтому в них много общих черт. Со своей стороны и западные говоры оказали известное влияние на развитие литературного языка, особенно начиная с 18 века. Другими соседями группы северных говоров западного диалекта являются говоры островов. Тесные отношения с островитянами в свою очередь оставили следы на языке западных эстонцев.

Можно сказать, что вообще говор Ляэне-нигола мало чем отличается от литературного языка.

Отметим основные черты, которые характеризуют консонантизм данного говора.

1. В инессиве выступает твёрдая основа, благодаря чему развитие смычных согласных отличается от литературного языка: *jalgas, lauttas, nurkkas, metsas*. В глаголах 3 лица настоящего времени, однако, выступает в соответствии с фонетическим законом сильная ступень: *tegevad, ahdvad, tahtvad*.

2. Результатом закономерного фонетического развития смычных согласных в партитиве является *-d* (в литературном языке *-t*): *tugevad, rāmattoḁ, eḁpettaḁad*. В иллативе наблюдается форма без смычных согласных: *jõne, tüle, äre*.

3. Характерным является выпадение спирантов в генитиве множественного числа и образование свойственной для западных говоров формы генитива множественного числа на *-e*: *jalge, ärgesa, silme*.

4. Ассимиляция смычных в словах: *lamḁmad, amḁmad, samḁmad, teḁmata*.

5. Геминация в форме настоящего времени глагола *tagama*: *taḱḱān*, *taḱḱāD*, *taḱḱāV* jne.

6. В некоторых именах существительных с основой на *-ks-* это сочетание согласных сохраняется: *ḡēksed*, *veñḱased*, *omaksed*, *jūksed*, *liñḱased*, *vaṛroksed*.

7. В начале слова *h* не произносится: *alè* (ha|e), *ul* (hull), *omalad* (humalad).

8. В основе каритивных прилагательных и порядковых числительных выступает *-m-*: *vāttimad*, *ōleittomad*, *kolmanḍamal*.

9. *j* между двумя гласными нижнего подъёма приближается к *e*: *ma,èà*, *a,èàv*, *po,èàD*.

10. В некоторых словах вместо *v* выступает *v*: *kevà*, *kivì*, *kavàl*.

11. *v* выпадает в словах: *suì* (suvi), *tuì*, *saù* (savi), *karone* (karvane), *kazosa* (kasvuga), *palà*, *pâ* (pæv).

12. В некоторых деревнях не наблюдается палатализации: *kaṣ*, *koṭ*, *pañ*, *tollì*.